

Intervenció al castell de Mataplana (Gombrèn, Ripollès)

MANUEL RIU

BREU NOTÍCIA HISTÒRICA

Des de mitjan segle XI la família d'Hug II de Mataplana, nét d'Hug I Dalmau de Berguedà i fill de Bernat Hug, d'ascendència vescomtal, degué senyorejar la vall de Mataplana. Tot i que sabem que des del 1076 els Mataplana porten aquest cognom, el seu arbre familiar presenta certs punts obscurs pel fet que, durant set generacions, pares i fills utilitzaren el mateix nom de pila: Hug o Huguet.

El constructor del castell pogué ésser Hug III, que ja s'anomenava «senyor de Mataplana», o bé el seu fill Hug IV. De tots ells, el més famós fou Huguet V de Mataplana, el trovador, nascut vers el 1175 i mort el 1213, curiosament investigat pel professor Martí de Riquer. D'Huguet V sabem que visqué al castell que ara ens interessa, car ens el descriu, en el seu poema *Abrils*, escrit entre 1196 i 1206, el trovador Ramon Vidal de Besalú. Aquest ens parla del caràcter de l'amo, de la seva casa i de la seva cort, precisant que a la sala del castell de Mataplana hom jugava als escacs i jocs de taules, i que estava decorada amb tapissos i catifes de diversos colors.

Després de la mort d'Hug VII de Mataplana el 1240, el seu gendre Galceràn d'Urtx casat amb Blanca de Mataplana, comprà al rei Jaume I el castell familiar per 20.000 sous melgoresos. I llur fill, Ramon d'Urtx, atorgà franquícies, entre 1289 i 1297, als camperols que anessin a formar un barri de cases o petit nucli d'habitació agrupada, al peu del castell on encara vivia. Les restes de les cases d'aquest barri poden albirar-se avui a la banda Sud.

Els deutes familiars obligarien al fill de Ramon, conegut per Hug VIII de Mataplana i emparentat amb els Pallars, a readquirir l'any 1299, als marmessors del seu pare, el senyoriu de Mataplana per 200.000 sous. D'aquest

període deu datar l'escut «de guella, amb tres palletes d'or en banda» del qual en tornarem a parlar. El tercer dels seus successors, Artau de Pallars, mort el 1353, hagué de pagar 50.000 sous, l'any 1349, abans d'entrar en possessió de la *domus* de Mataplana. Fou ell qui donà el títol de «baronia», vers el 1350, al domini de Mataplana que heretà el seu fill Jaume Roger de Pallars, el qual es va vendre la baronia al noble Pere Galceran de Pinós l'any 1375. Aquest se la va vendre el 23 de gener del 1376 a l'abat de Sant Joan de les Abadesses, Ramon de Valmanya, per 83.000 sous.

Des de la meitat del segle XIV hom es refereix a la casa dels Mataplana anomenant-la *domus* i no castell, paraula que serveix per a designar les «cases fortes» d'un terme. Els senyors havien deixat de viure-hi i la tenien arrendada, amb les terres, al ferrer Joan Guillem de Fabre, el qual tenia cura de la seva explotació agrícola, com si fos un mas.

LA PRIMERA CAMPANYA D'EXCAVACIONS

El juliol del 1986 tinguérem ocasió de realitzar, amb caràcter d'urgència, la primera campanya d'excavacions arqueològiques a Mataplana, gràcies a la col·laboració entusiasta del doctor Eudald Maideu i la seva família, propietaris del lloc. Participaren en la direcció i els treballs els professors Joan F. Cabestany i Prim Bertran, vuit llicenciats i estudiants universitaris, el paleta Pere Pons i dos manobres de Gombrèn. Hom prospectà prèviament diverses estacions arqueològiques de la zona: les restes del mas Querol, l'actual Casal de Mataplana masia moderna, una font medieval, una sèrie de coves habitables, les restes d'una teuleria, etc., i excavà un forn de calç situat al costat de la pista forestal de Castellar de N'Hug a Gombrèn, a uns 300 metres de distància de l'actual Casal de Mataplana, i va estudiar-ne el cilindre de càrrega, el passadís d'entrada, la boca de foc i la profunditat. El forn, de planta ovalada (3,70 a 3,95 m de diàmetre), fou construït buidant una pudinga amb instruments de ferro i afegint-hi pedres grosses a la part superior del cilindre, bo i arrebossant després l'interior amb una capa d'argila pastada i cremada per tal de donar-li consistència. Aquest forn serví per a proporcionar la calç necessària a les masies de l'entorn fins les darreries del segle XIX en què restà abandonat.

EL RECINTE DEL CASTELL

El recinte del castell (de 28 × 19 m) restava completament soterrat a una típica mota feudal, de secció troncocònica, bastida el segle XI al costat meridional d'un gran camp, o parti obert, destinat a entrenar-se els cavalls i cavallers. La mota es bastí aprofitant unes penyes de marga calcària que ha estudiat el geòleg Eudald Maestro i Maideu, i hom traçà al seu voltant un fossat parcialment excavat a la roca per tal d'aïllar la mota del camp esmentat.



Fotografia 1. Castell de Mataplana i ermita de Sant Joan de Mata (Gombrèn). Aspecte de la mota i del pati exterior o camp d'entrenament. Foto E. Maideu.

A la banda de sol ixent roman restaurada l'ermita romànica de Sant Joan de Mata construïda a les darreries del segle XII.

El conjunt del castell era cobert pels enderrocs que impedièn veure les restes dels murs principals, conservats fins una alçada de més de cinc metres en els sectors W i S. En el transcurs del buidatge poguérem advertir que tots els materials del primer pis, o planta noble, havien anat caient sobre la planta baixa, enfonsant els sostres i les voltes. Damunt d'aquests materials s'havia format una capa d'humus i vegetació arborescent que completà la seva ocultació i la desaparició del monument des dels inicis del segle XX, fins a poder fer creure que el castell dels Mataplana havia estat edificat un centenar de metres més enllà i al costat dret del camí, on hi ha ara el Casal de Mataplana. Amb tot, la naturalesa no hauria arribat a temps d'evitar l'espoliació d'alguns elements nobles de l'edifici, com les dovelles de les portes i altres peces ben treballades.

L'inici de la neteja ha tingut lloc en el punt més elevat del turonet semi-artificial on, aprofitant la confluència del mur oriental de l'edifici principal del castell amb el mur interior del sector Sud, hem situat el Punt Zero per medir les profunditats des d'aquest punt. En la campanya del 1986 hom aconseguí situar l'enllosat del pati interior a la profunditat de 5,30 m des d'aquell punt, la qual cosa significa que s'han conservat pràcticament sencers alguns murs de la planta baixa del cos principal de l'edifici. Els murs principals

són de 90 a 95 cm de gruix, reforçats per banquetes de 40 a 45 cm, i les filades inferiors tenen una gruixària de 1,30 a 1,50 metres que els proporciona una gran solidesa. En alguns punts les peces, mal escairades a cops de mace-ta, formen filades força regulars, si bé l'alçada és diferent. Abunden les peces de 30×15 cm, amb algunes de 40×32 cm. Hi ha dovelles d'arc de sols 18 cm d'alçada, mentre altres en tenen 27 i fins 30 cm, amb gruixos de 20 a 25 cm. Pertanyen, doncs, a portes i finestres de mides diferents.

Predominen les pedres calcàries que formen peces allargassades en els àmbits de planta rectangular dels quals parlarem, coberts amb volta seguida de mig punt, en ocasions amb peces força irregulars, per la manca de llo-ses de qualitat, i posades en forma de full de llibre i unides amb un fort morter de calç i sorra. La darrera coberta del castell fou de teula corba. Algunes teules careneres, de pasta ocre, tenien uns 25 mm de gruix, la resta oscil·lava entre els 13 i 17 mm. Dues teules amb restes de vernís parcial verdós i cas-tany degueren formar part del ràfec de la coberta del segle XIV poc abans que s'enfonsés.

En l'enderroc sortien també, a més de les dovelles esmentades, fragments de bases de pilars, repeus, fragments de cimacis i capitells gotitzants molt simples, cantonades escairades, cornises de quart de cercle, motlures de mitja canya, etc., en peces de talla fina pertanyents al pis superior o planta noble del castell, refeta el segle XIII i coberta amb bigues d'uns 20 cm de gruix.

PATI DEL CASTELL. SONDEIG NÚM. 1

Vers el centre del pati interior del castell, a uns 3,20 m de distància del mur S de tancament del pati, s'obrí una quadrícula de 2×2 metres, per tal d'observar els nivells d'enderrocs, minuciosament registrats, dibuixats i fotografiats, i es van identificar fins vuit nivells d'enderrocs entre les profunditats de $3,30 \times 5,30$ metres. La major part de les pedres dels enderrocs procedien dels murs del primer pis del castell, destaquen les peces de tosca treballada i els carreus de pedra calcària. Les mides d'aquests darrers mostren l'existència de filades que oscil·larien des dels 12 fins els 29 cm d'alçada, pertanyents almenys a dotze filades diferents. La major part de les construccions del castell no sembla que haguessin tingut més que planta baixa i un pis al damunt, quedava coberta la planta baixa amb volta, com hem dit, i el pis amb un embigat fort sostingut per mènsules de pedra amb motllura de quart de cercle.

L'enllosat del pati, format per grosses lloses (d'uns 50×25 cm) posades horitzontals i unides amb morter de calç, es localitzà com hem dit a la profunditat de 5,30 m del Punt Zero, amb una frontissa de ferro forjat i una peça de pedra calcària que podia ser la base d'una barana de fusta d'una galeria o balconada que devia mirar al pati des de la Torre principal.

La interpretació que hom pot fer dels enderrocs és que després de l'abandó del castell es produïren una sèrie d'enderrocs parcials successius, en què els

murs de la planta noble i la teulada van anar caient al pati bo i perfilant-se tres etapes pels canvis de terra i un foc generalitzat, tardà.

TORRE RECTANGULAR. SONDEIG NÚM. 2

El buidatge de la Torre rectangular, construcció primera i essencial del castell de Mataplana, sols resta iniciat en una superfície de 4×2 metres, dintre i a la part central del seu àmbit, entre la porta adovellada d'arc de mig punt que la comunicà amb el pati i el mur paral·lel a aquesta que clogué la torre per la banda W damunt del fossat.

La Torre rectangular, bastida a les darreries del segle XI amb filades de 12 a 15 cm d'alçada i murs de 1,20 m de gruix, tenia una superfície habitable de 16×5 m, o sigui 80 m². La porta fa 1,20 m de llum i 2,25 d'alçada. La planta baixa, com hem dit, restà coberta amb volta de canó seguit i tingué un sòl d'*opus signinum* damunt del qual se situà un enllosat tardà. El primer pis deuria refer-se el segle XIII amb un estil i tècnica més refinats, a jutjar per diversos elements apareguts en l'enderroc interior: cornises o bases de pilar amb motllura de mitja canya, impostes amb motllura bisellada, etc.

El sondeig núm. 2, realitzat des dels 3,80 m de profunditat, en una superfície de 2×1 m al costat interior del mur W no oferí ni un sol fragment de ceràmica, ni altres elements remarcables més que el paviment d'*opus signinum*, molt desfet, a la profunditat de 4,40 m.

En restar practicable la porta, des de la Torre rectangular s'inicià el buidatge de la zona propera exterior corresponent al pati. Aparegué el revoltó que sostenia l'escala d'accés des del pati a la planta noble de la Torre, amb una volta de quart de cercle i graons de pedra de 25 cm d'alçada es va deixar la neteja per a la propera campanya. I a uns 4 metres de distància de la porta de la Torre, en direcció vers l'E, aparegueren les restes d'un arc diafragma de 2,95 m de llum i uns 50 cm de gruix, que degué constituir l'entrada d'un atri cobert, davant de la mateixa porta i en l'àmbit del pati interior.

EDIFICACIONS DEL SECTOR SUD. RECINTE W. SONDEIG NÚM. 3

Hom adossà a la Torre, per la banda Sud, dues construccions rectangulars, de 10,20 i de 8,10 metres de llargada respectivament, separades per un mur interior de 60 cm de gruixària, al centre del qual hi aparegué una finestreta de doble esqueixada. Ambdues construccions, que devien tancar el pati per la banda del migdia, restaren cobertes, a la planta baixa, amb volta de canó seguit, l'eix de la qual era disposat longitudinalment d'W a E. La construcció més occidental, o Recinte W, mostra encara restes de dita volta. En la seva part de sol ixent hom inicià un sondeig (Sondeig núm. 3), davant de la porta adovellada que comunicava el recinte amb el pati. La construcció més oriental és possible que fos la primera capella del castell.

El Sondeig núm. 3 ens permeté conèixer una altra porta d'accès al pati interior del castell, adovellada i amb 1,50 m de llum. Si bé aquest sondeig, de 3 × 2,5 m, no es va poder acabar i va quedar interromput a la profunditat de 3,80 metres, proporcionà alguns elements nous dignes d'esment. Entre ells, molts fragments de l'arrebossat interior de l'habitació, fet per una lleugera capa de guix blanc o pintat amb tonalitats vermellenca i negra. Tot i que la humitat continuada ha provocat el desprendiment de les parets, alguns fragments permeten saber com era la decoració d'aquesta estança. Sobre el fons blanc hi havia pintades ratlles corbes negres, aspes vermelles; un trèbol sobre fons negre podria formar part del camper d'un escut... Un dels fragments, caigut davant la porta, mereix una atenció especial: presenta gairebé sencer un escut pintat al tremp sobre el fons blanc de la paret, d'uns 20 × 20 cm.

L'escut és de forma triangular, equilàtera i curvilínia. Resta perfilat amb una línia negra (de 15 mm de gruix) i mostra el camper truncat i dividit horitzontalment en dues parts desiguals. La superior i major, el camp de la qual és vermell o de gules, presenta al damunt quatre bandes, palletes, travesses o troncs amb els tanyos o nusos corresponents, inclinades de dreta a esquerra i pintades de negre, amb negre de fum. La part inferior o peu del camper ocupa un terç i és pintada de sable, o sigui de negre.

Aquest fou l'escut dels Mataplana, senyors del castell, pintat, segons ens sembla, a les darreries del segle XIII o als inicis del segle XIV, i trobat en aquest sondeig amb ceràmica de pasta grisa-plomosa i engalba negra mat per les dues cares, tipus ceràmic que permet fer-nos anticipar la confecció de l'escut a la segona meitat del segle XIII. Posteriorment, com és sabut, es va rodejar l'escut d'una àguila bicèfala que aquí no apareix encara, i es van daurar les palletes que aquí són negres. En l'actualitat aquest escut i altres fragments de l'arrebossat són objecte d'estudi per un equip especialitzat que examina els aspectes tècnics.

Altres materials d'aquest sondeig, i en especial les ceràmiques grises dels segles XII i XIII, seràn objecte d'anàlisi quan s'hagi enllestit l'excavació.

CONCLUSIONS PROVISIONALS

Hi hagué a Mataplana una etapa inicial, sense gaire documentació, datable de la primera meitat del segle XI, en la qual, possiblement a l'angle NW del turonet, hi hagué una primera torre circular, com sembla indicar-ho la disposició del terreny; i a l'angle SE del mateix turonet, i també al seu cim, hi hagué una església petita, d'una sola nau, amb absis semicircular, distant uns 15 metres de l'esmentada torre. És possible també que hom hagués aprofitat dos sortints de les margues calcàries per reomplir el buit que restava enmig i fer-hi una plataforma plana elevada entre els dos elements esmentats, bo i cercant els extrems de les penyes per recolzar-los.

En tot cas, el castell de Mataplana que ha arribat fins als nostres dies



Fotografia 2. Castell de Mataplana. Angle SW del pati interior amb l'escala de pujar al primer pis i l'inici de l'arc diafragma a l'esquerra. Foto Prim Bertran.

començà a construir-se el darrer terç del segle XI o els inicis del XII, amb l'edificació de l'esmentada Torre rectangular de l'extrem W de la mota. Després s'hi afegiren les parets principals dels recintes de les cares Nord i Sud que clogueren l'àmbit del pati central. Aquesta Torre restà coberta, a la planta baixa, amb volta de canó seguida, que arrenca a uns tres metres d'altura de l'enllosat i de la qual resten encara, en alguns punts, les tres o quatre filades de pedra adossades als dos murs laterals. L'amplada degué ésser d'uns 4,35 m i l'eix d'aquesta volta restava orientat de Nord a Sud.

La Torre degué tenir un atri o pòrtic al davant de la porta i un primer pis, cobert amb sostre de bigues, al qual s'accedia per una bona escala de pedra, situada a l'angle SW del pati, que comunicava amb una galeria. Aquest pis degué ésser reestructurat a les darreries del segle XIII. És possible que la primera coberta d'aquesta torre fos de llosetes planes de 3 a 4 cm de gruix. Però la darrera degué ésser de teules, com la de tota la resta de les edificacions.

A la segona meitat del segle XII es produïa el trasllat de l'església des del cim del turonet al peu de la mota, i s'edificava l'ermita romànica actual de Sant Joan de Mata, documentada des de mitjan segle XIII, però construïda amb anterioritat. Les dues taules d'altar, amb dos àngels, procedents d'aquesta església, que es conserven a Vic i Barcelona, es consideren de les darreries del segle XII o dels inicis del XIII.

Ben aviat, a ambdós costats del pati hom bastiria dues construccions allargassades, de planta rectangular, que el clourien per la banda Sud i Nord,

partint des de la Torre rectangular. A ambdós edificis o recintes laterals s'hi entrà des del pati per portes adovellades. Desconeixem encara bona part dels detalls del Sector Nord i del Sector Est on restaria l'entrada principal, possiblement a l'angle Nordest. La superfície edificada i murada del castell de Mataplana representa uns 532 m², dels quals correspondrien al pati central (d'uns 14 × 7 metres) uns 98 m². L'alçada de la major part de les construccions que el rodejaven no degué ésser gaire superior als set metres.

El pati devia restar clos amb les construccions definitives la primera meitat del segle XIII i és probable que s'enllosés tot seguit. És de creure que hi hagué una cisterna o bé un pou, car la font situada a l'altra banda del camí d'accés no hauria pogut proporcionar-li aigua en cas de setge, però per ara no l'hem trobat.

Rodejat de vessants còniques força inclinades i d'un fossat a la part baixa, el castell restava ben protegit. El fossat devia tenir una amplada no inferior als quatre metres i restava rodejat, exteriorment, per una paret de pedra, al costat de la qual es traçà el corredor o pati exterior d'entrenament dels cavallers i la capella actual.

A les darreries del segle XIII s'adossaren tres o quatre cases al peu del castell, per la part de migdia, formant el barri a la part contrària al pati exterior que acabem d'esmentar. També llavors es devia construir un atri al davant de la sala principal, amb una galeria solejada al damunt, sostinguda per un arc diafragma apuntat.

A mig segle XIV la família Mataplana sembla que va deixar de viure definitivament al castell. Hi vivia en canvi el clergue que tenia cura de l'ermita de Sant Joan de Mata. Al darrer terç del segle XIV les construccions del castell eren arrendades i s'havia convertit en una explotació agrícola i pequària. El barri del castell, però, encara continuava habitat. Des de llavors, no obstant, ens sembla que ja no hi va haver construccions significatives.

Per acabar, tan sols voldria afegir que la major part de les restes examinades del castell de Mataplana ens duen a pensar que les construccions foren realitzades bàsicament des de les darreries del segle XI a les darreries del XIII, i que el model de castell que ens ofereix Mataplana és un model diferent dels que coneixíem atribuïbles a les darreries del segle X i els inicis del segle XI. La planta regular, iniciada a Tàrrega a mig segle XI, s'imposarà des del segle XII i, en aquest exemple, hi tenim un model força pur del procés de construcció, que ens cal seguir estudiant. De fet, sols hem començat.